

ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΗ Η ΦΥΣΙΚΗ ΑΓΩΓΗ;

Η ψυχοκινητική¹, ευρεία και πολυδιάστατη έννοια, εμφανίστηκε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα πριν από τριάντα περίπου χρόνια. Στη διάρκεια αυτών των ετών, ενσωματώθηκε στο αναλυτικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου, όπως και του δημοτικού σχολείου και θεωρήθηκε σημαντικός παράγοντας για την εξέλιξη του παιδιού. Παρόλα αυτά, για αρκετό καιρό είχε παραμείνει ασαφής έννοια για τους νηπιαγωγούς και τους παιδαγωγούς, ενώ η εφαρμογή της ήταν αρκετά περιορισμένη (Riga, 2004, Ζαμπελάκη, 2004). Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι οι νηπιαγωγοί δεν διέθεταν «τις απαιτούμενες γνώσεις και ικανότητες για ν' αντεπεξέλθουν στο σημαντικό ρόλο της ενσωμάτωσης της ψυχοκινητικής αγωγής στην εκπαιδευτική διαδικασία» (Καμπάς, 2004: 150), μια και δεν υπήρξε, μέχρι πολύ πρόσφατα, αυτόνομο διδακτικό αντικείμενο κατά την πανεπιστημιακή εκπαίδευσή τους. Επίσης, η σχε-

τική βιβλιογραφία ήταν, αλλά και συνεχίζει να είναι, περιορισμένη. Αυτή η κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα οι νηπιαγωγοί να μην έχουν καλή θεωρητική στήριξη και να εφαρμόζουν εμπειρικά κάποιες (ψυχο)κινητικές δραστηριότητες. Τέλος, επειδή η ψυχοκινητική παρουσιάστηκε ως έννοια η οποία μπορούσε να εξηγήσει τα πάντα για το μηχανισμό ωρίμασης του παιδιού, τις ψυχικές, γνωστικές και κινητικές λειτουργίες του, τη συναισθηματική ανάπτυξη και τη μάθηση, η διαρκής ανασηματοδότηση της λέξης συνέβαλε στην πτώχευση της ίδιας της έννοιας της ψυχοκινητικής ή στη μη κατανόησή της.

Στο νέο σχεδιασμό της προσχολικής εκπαίδευσης διατυπώνεται το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), όπου πλέον δεν συναντάμε τον όρο «ψυχοκινητική», αλλά τον όρο «φυσική αγωγή». Πριν τον εγκαταλείψουμε, όμως, ας δούμε τι μπορεί να μας έχει «διδάξει» η περιπλάνη-

ση του όρου στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η ανασκόπηση της πορείας της ψυχοκινητικής θα γίνει μέσα από βιβλία τα οποία έχουν γραφεί από ερευνητές και επαγγελματίες εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα, αλλά κυρίως από τα επίσημα έγγραφα του κράτους.

Η ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΗ ΣΤΑ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Το 1980 συντάσσεται το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα του Νηπιαγωγείου με το Προεδρικό Διάταγμα 476/31.5.80 (ΦΕΚ 132Α'). Στο άρθρο 2 (παράγραφος 10), που αφορά τη μουσική και ρυθμική αγωγή, συναντάμε για πρώτη φορά τον όρο «ψυχοκινητικές ικανότητες». Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η ρυθμική αγωγή, ως μέρος της φυσικής αγωγής, έχει σκοπό:

[το παιδί]... να διατηρήσει και να αναπτύξει τις φυσικές του ικανότητες, να προβλέψει και να διαγνώσει μερικές κακές στάσεις τους, να διατηρήσει μια καλή σω-

¹ Η ψυχοκινητική αγωγή εμφανίστηκε στην Ευρώπη τις δεκαετίες του '60 και του '70. Αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στη Γαλλία με τους Picq, Vayer, Stambak, Bascou, De Ajuriaguerra, Bonvalot-Soubiran κ.ά., ενώ την ίδια εποχή στη Γερμανία ο Kiphard εφάρμοζε την ψυχοκινητική άσκηση στην κλινική θεραπεία των παιδιών. Στους αγγλοσαξονικούς πολιτισμούς, τη Ρωσία και τις ΗΠΑ γίνεται την ίδια περίοδο περισσότερο αναφορά σε μία εκπαίδευση μέσω της κίνησης για να ευνοηθεί η απόδοση του παιδιού σε άλλα γνωστικά αντικείμενα/μαθήματα (Drucker, Cratty, Guilford, Fleishman, Bruner, Conolly, Kephart, Cratty, Smirnov, Elkonine, Novikova, Bernstein, Sokolov, Luria, Zaporoshets κ.ά.).

ματική υγεία, να εξασφαλίσει ευεξία σωματική και διανοητική αναπτύσσοντας τις ψυχοκινητικές ικανότητες, καθώς και τις ικανότητες προσαρμογής.

Σε κανένα σημείο του Προεδρικού Διατάγματος δεν διευκρινίζεται ο νέος όρος «ψυχοκινητικές ικανότητες» (δηλαδή τι είδους ικανότητες περιλαμβάνει) και δεν αναφέρονται ενδεικτικά παραδείγματα για την ανάπτυξη αυτών των ικανοτήτων. Πρέπει να περιμένουμε μέχρι το 1989, όταν για πρώτη φορά αναφέρεται η έννοια «ψυχοκινητική» στο νομοθετικό κείμενο (Π.Δ. 486/1989) και ενσωματώνεται στον σκοπό του αναλυτικού προγράμματος του νηπιαγωγείου, τονίζοντας η πολιτεία με αυτόν τον τρόπο πόσο σημαντική είναι η έννοια για την ανάπτυξη του παιδιού:

Σκοπός του αναλυτικού προγράμματος του νηπιαγωγείου είναι η υποβοήθηση της ολόπλευρης και ισόρροπης ανάπτυξης των νηπίων, ψυχοκινητικής, κοινωνικο-συναισθηματικής, ηθικής και θρησκευτικής, αισθητικής, νοητικής, καθώς και της καλλιέργειας δεξιοτήτων (κινητικών και νοητικών),

μέσα σε κλίμα ελευθερίας, ασφάλειας και προβληματισμού.

Επιπλέον, γίνεται αναλυτική αναφορά στα στοιχεία της «Αγωγής και Ψυχοκινητικής Ανάπτυξης» του νηπίου, όπως το γνωστικό σχήμα του σώματος, η αμφιπλευρικότητα, η λεπτή κινητικότητα, ο χώρος, ο χρόνος, ο ρυθμός, η επικοινωνία με τον άλλον, η φυσική αγωγή και η δημιουργικότητα (Π.Δ. 486/1989: 2-8). Επίσης, εμφανίζονται πολλοί και νέοι όροι, οι οποίοι μοιάζουν να είναι συνώνυμοι, χωρίς όμως να αποσαφηνίζονται, όπως «ψυχοκινητική», «ψυχοκινητική ανάπτυξη», «ψυχοκινητικές δραστηριότητες», «ψυχοκινητική έκφραση», «ψυχοκινητικότητα», «ψυχοκινητικός διάλογος», «ψυχοκινητικές δυνατότητες», «ψυχοκινητικά - ψυχαγωγικά παιχνίδια» και «ψυχοκινητική δράση». Σε κανένα σημείο αυτού του κειμένου, όμως, δεν συναντάμε τον όρο «ψυχοκινητική αγωγή».

Από τη μία πλευρά, αυτή η υπερπληθώρα στοιχείων και νέων ό-

ρων δημιουργούν εντυπωσιασμό για το τι μπορεί να πετύχει ένα τέ-

τοιο αντικείμενο και, από την άλλη, δημιουργούν και πολλά ερωτηματικά για το πώς (μορφή και τρόπος εφαρμογής) θα το διδάξουμε, ποιες κατάλληλες δραστηριότητες θα επιλέξουμε, πότε, και ακολουθώντας ποιο θεωρητικό υπόβαθρο.

Το 1994 εκδόθηκε από τον ΟΕΔΒ το βιβλίο με τίτλο *Βιβλίο δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο*. Βιβλίο νηπιαγωγού προκειμένου να βοηθηθούν οι νηπιαγωγοί. Το βιβλίο αυτό περιείχε «μια σειρά από ενδεικτικές δραστηριότητες και τις αντίστοιχες μεθοδολογικές τους οδηγίες, με σκοπό την αντικειμενικότερη και σωστότερη διδακτική προσέγγιση αυτών των δραστηριοτήτων» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 1994: 9). Το αναλυτικό πρόγραμμα για το νηπιαγωγείο χωρίστηκε πλέον σε πέντε τομείς (ψυχοκινητικός, κοινωνικο-συναισθηματικός-ηθικός-θρησκευ-

* Η Βασιλική Ρήγα είναι δρ. Επιστημών της Αγωγής.

τικός, αισθητικός, νοητικός, τομέας δεξιότητων), όσες και οι όψεις της προσωπικότητας των νηπίων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 1994: 13).

Η συμβολή του *Βιβλίου Νηπιαγωγού* έγκειται στο ότι για πρώτη φορά μέσα σε εξήντα σελίδες αποσαφηνίζονται (με βάση τη γαλλική βιβλιογραφία²) όλοι οι παραπάνω όροι και τα στοιχεία της ψυχοκινητικής. Η «ψυχοκινητικότητα» ορίζεται ως η «σκόπιμη κινητική συμπεριφορά στην οποία εμπλέκεται το σώμα του νηπίου και η οποία προκαλείται, οργανώνεται και ελέγχεται από ψυχικούς μηχανισμούς» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 1994: 21).

Έντεκα χρόνια αργότερα, στις 18 Οκτωβρίου 2001, χωρίς να γίνει κάποια επίσημη αξιολόγηση της εφαρμογής της ψυχοκινητικότητας στην προσχολική αγωγή και εκπαίδευση, δημοσιεύεται η Υπουργική Απόφαση Γ2/5051ε (ΦΕΚ1376Β /2001) με θέμα το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο, Προγράμματα Σπουδών Νηπιαγωγείου, Ευέλικτη Ζώνη, Πρόσθετες διαθεματικές προσεγγίσεις. Εγκαταλείπουμε τους πέντε τομείς ανάπτυξης και περνάμε σε δεκαπέντε γνωστικά αντικείμενα: προφορική επικοινωνία, ανάγνωση, γραφή και γραπτή έκφραση, μαθη-

ματικά, φυσικές επιστήμες, βιολογία, γεωγραφία, ιστορία, κοινωνική και πολιτική αγωγή, θρησκευτικά, εικαστική αγωγή, μουσική αγωγή, θεατρική αγωγή, πληροφορική και φυσική αγωγή.

Στόχος της φυσικής αγωγής στο νηπιαγωγείο είναι η ολική κινητικότητα του παιδιού προκειμένου να προαχθεί η σωματική, κοινωνική, συναισθηματική και πνευματική ανάπτυξή του (ΦΕΚ 1376Β' / 2001: 19.584) και συμπεριλαμβάνεται στη γενικότερη ενότητα «Έκφραση και Δημιουργία». Σε κανένα σημείο της Υ.Α. δεν συναντάμε κάποιον από εκείνους τους όρους και εκείνα τα στοιχεία της ψυχοκινητικής που θεωρούνταν μέχρι τότε ουσιαστικά για την ολόπλευρη ανάπτυξη του νηπίου, όπως οι παραπάνω.

Ενώ, λοιπόν, παλαιότερα η φυσική αγωγή αποτελούσε μέρος της ψυχοκινητικής (Π.Δ. 486/1989), τώρα γίνεται ένα από τα βασικά γνωστικά αντικείμενα στο νηπιαγωγείο και μαζί κάνουν την εμφάνισή τους νέα

στοιχεία και δεξιότητες, όπως η κι-

νηπικότητα, η φυσική δραστηριότητα και η σωματική υγεία, ο αισθησιοκινητικός συντονισμός, οι θετικές στάσεις και ηθικές αξίες, η έννοια της Ολυμπιακής Ιδέας και η σπουδαιότητα των μεγάλων αθλητικών διοργανώσεων, η τήρηση κανόνων ασφαλείας και, τέλος, ο κατάλληλος χειρισμός του εξοπλισμού (ΦΕΚ 1376Β' /2001: 19.623-19.624).

Ωστόσο, η γενική εικόνα που δίδεται στην Υ.Α. για την εφαρμογή της φυσικής αγωγής στο νηπιαγωγείο παραμένει ασαφής και παραλείπονται σημαντικά στοιχεία, τα οποία μπορούμε να αναπτύξουμε μέσω της διδασκαλίας της φυσικής αγωγής, όπως είναι η ισορροπία, ο έλεγχος του μυϊκού τόνου, η ευκίνησις, ο συντο-

νισμός της αναπνοής με την κίνηση αλλά και ο ευγενής ανταγωνισμός.

Η ασάφεια της παραπάνω Υ.Α. είχε ως αποτέλεσμα την επόμενη χρονιά να εκδοθεί από το ΥΠΕΠΘ και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Σεπτεμβρίου 2002) το *Διαθεματικό Ε-*

Στόχος της φυσικής αγωγής στο νηπιαγωγείο είναι η ολική κινητικότητα του παιδιού προκειμένου να προαχθεί η σωματική, κοινωνική, συναισθηματική και πνευματική ανάπτυξή του (ΦΕΚ 1376Β' / 2001: 19.584) και συμπεριλαμβάνεται στη γενικότερη ενότητα «Έκφραση και Δημιουργία»

² Τα δύο αναλυτικά προγράμματα του 1980 και του 1989 για το νηπιαγωγείο επηρεάζονται από το γαλλικό και βελγικό πρόγραμμα (Ντολιοπούλου, 2003).

νιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο και Προγράμματα σχε-

διασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων. Ο όρος γνωστικά αντικείμενα δεν υπάρχει και γίνεται πλέον αναφορά σε κατευθύνσεις που αφορούν τις δραστηριότητες πέντε βασικών προγραμμάτων: Γλώσσα, Μαθηματικά, Μελέτη Περιβάλλοντος,

Δημιουργία και Έκφραση (Εικαστικά, Δραματική Τέχνη, Μουσική, Φυσική Αγωγή) και Πληροφορική.

Σκοπός της φυσικής αγωγής στο νέο ΔΕΠΠΣ δεν είναι πια «η ολική κινητικότητα του παιδιού» για την ολόπλευρη ανάπτυξή του, αλλά απλά η σωματική, κοινωνι-

κή, συναισθηματική και πνευματική ανάπτυξη του παιδιού (ΦΕΚ 304/τ.Β'/13.03.2003: 4.310). Αυτή τη φορά, μέσα από την εφαρμογή αυτού του προγράμματος επιδιώκονται όχι δεξιότητες, αλλά οι παρακάτω ικανότητες³:

1. η ανάπτυξη της κινητικότητας,
 2. η ανάπτυξη της σωματικής δραστηριότητας και η προαγωγή της υγείας,
 3. η αποδοχή και τήρηση κανόνων ασφαλείας και ο κατάλληλος χειρισμός του εκπαιδευτικού υλικού,
 4. η ανάπτυξη θετικής στάσης για συνεργασία, αλληλοαποδοχή και υποστήριξη,
 5. η αντίληψη της Ολυμπιακής Ιδέας και της σπουδαιότητας των μεγάλων αθλητικών διοργανώσεων (ΦΕΚ 304/τ.Β'/13.03.2003).
- Μελετώντας το νέο ΔΕΠΠΣ αντι-

λαμβανόμαστε ότι το αντικείμενο διδασκαλίας της φυσικής αγωγής, το οποίο ήταν πάντα η μάθηση κινήσεων, δεν είναι σαφές ή αλλάζει σημαντικά, δημιουργώντας και πάλι σύγχυση στον νηπιαγωγό, ο οποίος δεν έχει «εξειδικευτεί» στη φυσική αγωγή. Καμία αναφορά δεν γίνεται στην ψυχοκινητική ή σε παρεμφερείς όρους, εκτός από τον τομέα της ειδικής αγωγής (ειδικό νηπιαγωγείο και δημοτικό σχολείο), όπου εύλογα⁴ εφαρμόζονται ασκήσεις ψυχοκινητικής αγωγής.

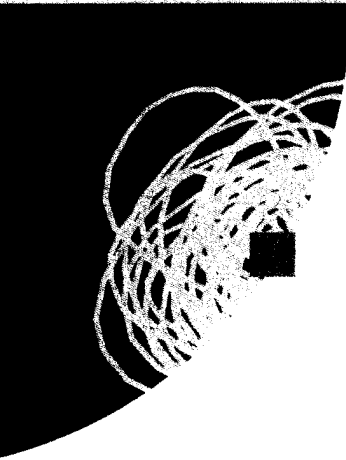
Ξαναβρίσκουμε την ψυχοκινητική και τον ψυχοκινητικό τομέα μόνον ως έναν από τους άξονες της φυσικής αγωγής στο ΔΕΠΠΣ για το δημοτικό σχολείο και για το γυμνάσιο (ΦΕΚ 1366/τ. Β'/18.10.2001 και ΦΕΚ 1375/τ. Β'/18.10.2001), σημείο το οποίο δημιουργεί ερωτηματικά, μια και πρωτοεφαρμόστηκε στο νηπιαγωγείο⁵.

Όλη αυτή η ιστορική αναδρομή μέσα από τα νομοθετικά κείμενα

³ Είναι σημαντικό να αποσαφηνίσουμε εάν επιδιώκουμε την ανάπτυξη ικανοτήτων ή δεξιοτήτων. Στην πορεία ανάπτυξης του παιδιού προηγούνται χρονικά οι κινητικές ικανότητες, οι οποίες αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη μετά των δεξιοτήτων. Οι Δράκος και Μπίνιας ορίζουν ως κινητικές ικανότητες «τα απαραίτητα στοιχεία σύνθεσης της κίνησης, τα οποία δεν είναι ορατά διά γυμνού οφθαλμού και σαν δεξιότητες τις ορατές διά γυμνού οφθαλμού κινήσεις» (2006: 53-54).

⁴ Αρχικά (αλλά και μέχρι σήμερα) η ψυχοκινητική απευθυνόταν σε παιδιά με ειδικές ικανότητες ή/και δυσκολίες ως επανεκπαίδευση (ειδική αγωγή) προκειμένου να ενταχθούν στην κοινωνία. Λόγω των αποτελεσμάτων αυτής της μεθόδου και της μείζονος σημασίας της εντάχθηκε στην αγωγή όλων των παιδιών.

⁵ Το βιβλίο του 1997 για τον διδάσκοντα του δημοτικού σχολείου αναφέρει για την ψυχοκινητική αγωγή ότι έχει εμφανιστεί ως όρος «τα τελευταία χρόνια και χρησιμοποιείται στις περισσότερες περιπτώσεις ως συνώνυμος της Φυσικής Αγωγής στην παιδική ηλικία (4-8 χρόνων). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ψυχοκινητική αγωγή αποτελεί τμήμα της Φυσικής Αγωγής με ειδικό περιεχόμενο και μεθόδους διδασκαλίας προσαρμοσμένες στην ηλικία που αναφέραμε παραπάνω» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 1997: 29). Μάλιστα οι διδακτικές ενότητες της ψυχοκινητικής αγωγής που αναφέρει το βιβλίο του 1997 είναι οι ίδιες ακριβώς με αυτές της πρόσφατης Υ.Α. 21072β/Γ2 για το δημοτικό σχολείο (ΦΕΚ 304/τ. Β'/13.03.2003), δανεισμένες από τον γνωστό γάλλο ειδικό Jean Le Boulch.

ολοκληρώνεται με την αναφορά στον πρόσφατο *Οδηγό Νηπιαγωγού* (Δαφέρμου, Κουλουρή, Μπασαγιάννη, 2006). Συμβαδίζοντας με τα νομοθετικά κείμενα, ο Οδηγός αναλύει μόνο τον όρο «φυσική αγωγή», ενώ εμφανίζονται νέοι όροι, όπως «κινητικές δυνατότητες», «κινητικές δραστηριότητες», «κινητικό παιχνίδι», «κινητικές εμπειρίες» «κινητική αγωγή». Στην πραγματικότητα δεν είναι καινούριοι: απλά αποφεύγεται οποιαδήποτε αναφορά στο συνθετικό «ψυχο-» και η λέξη ψυχοκινητικό/ές αντικαθίσταται από τη λέξη κινητικό/ές και οι δυνατότητες από τις δεξιότητες.

Παρόλα αυτά, εντοπίζουμε αρκετά στοιχεία της ψυχοκινητικής (κατά τον τρόπο που την παρουσίαζε το *Βιβλίο Νηπιαγωγού* το 1994), όπως συνειδητοποίηση/γνωριμία του σώ-

ματος, εξερεύνηση των εννοιών του χώρου και του χρόνου, αντίληψη του χώρου μέσα από την κίνηση, εξερεύνηση προσωπικών δυνατοτήτων, έκφραση, αθλοπαιδιές, υγιεινή του σώματος, δημιουργικότητα, κατάλληλη κίνηση, ρυθμός, διαφοροποίηση κινήσεων, συντονισμός κινήσεων, συνεργασία με τον άλλον, σεβασμός στους κανόνες, ρυθμική κ.ά. Μέχρι και οι δραστηριότητες είναι κοινές: παιχνίδια με τα χέρια και τα πόδια, παιχνίδια γνωριμίας, μετακίνησης, μίμησης, σπορ, γυμναστική και στίβος, παραδοσιακά παιχνίδια, τα οποία υλοποιούνται με τα ίδια υλικά: μαντλία, κορδέλες, στεφάνια, μπάλες κ.λπ.

Η ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Είναι βέβαιο ότι η εκπαιδευτική κοινότητα δεν κατάλαβε για ποιο

λόγο, ενώ το 1980 έπρεπε να «διδάσκει» ρυθμική⁶ και φυσική αγωγή, το 1989 «δίδαξε» την ψυχοκινητική και το 2001 επανήλθε στη φυσική αγωγή, χωρίς να υπάρχει η αντίστοιχη επιμόρφωση⁷, όπως και αποσαφήνιση της διαφοράς ή μη των δύο όρων ή της αναγκαιότητας αυτής της αλλαγής, εφόσον κατά βάση κινούνται στο ίδιο πλαίσιο και η ψυχοκινητική «εμπλουτίζει και συμπληρώνει το μάθημα της φυσικής αγωγής» (Zimmer, 2007: 174). Ίσως τελικά επειδή η πολυδιάστατη έννοια της ψυχοκινητικής δημιουργήσε περισσότερες ασάφειες από τη γνωστή σε όλους μας φυσική αγωγή· ίσως επειδή η ψυχοκινητική παρουσιάστηκε σαν «ένα θαυματουργό μέσο με υποτιθέμενη θαυματουργή δράση, που θέλει να θέσει όλους τους μαθητές σε λειτουργία, σε όλα τα επίπεδα» (Zimmer, 2007: 11)· ίσως, τέλος, επειδή η άρρηκτη σχέση της ψυχοκινητικής με όλες τις λειτουργίες του παιδιού και η ολιστική προσέγγιση την οποία επιδίωκε ήταν δύσκολο να εφαρμοστεί, όταν «διασπάμε» το παιδί σε τομείς προκειμένου να το «εκπαιδεύσουμε».

⁶ Στην ανάλυση της βιβλιογραφίας από το 1980 μέχρι σήμερα έχουμε εντοπίσει τη ρυθμική αγωγή να ταυτίζεται με την ψυχοκινητική αγωγή, η οποία «παρέχει στο νήπιο την ευχέρεια μετά το τρίτο έτος του να κινείται, να μετατοπίζεται και έτσι σιγά-σιγά ν' ανακαλύπτει, να εξουσιάζει και να οργανώνει το σώμα του... Με τη ρυθμική αγωγή ασκούμε την ψυχοκινητικότητα του νηπίου... με άλλα λόγια η ρυθμική μέσω της ψυχοκινητικότητας χρησιμεύει ως σημαντικό μέσο, με το οποίο το νήπιο ανακαλύπτει, γνωρίζει, οργανώνει και βιώνει το σώμα του» (Κόφφας, 1989: 117 και 118).

⁷ Όπως υποστηρίζουν οι Βρεττός και Καψάλης (1999: 32), η οποιαδήποτε μεταρρύθμιση ή αναμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων δεν έχει νόημα αν δεν υπάρξει η ανάλογη εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

Ας δούμε, όμως, πώς εμφανίζεται ο όρος «ψυχοκινητική» στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία, ποιοι άλλοι όροι προστίθενται, τι είδους ορισμοί δίδονται και ποια είναι τελικά η σχέση της ψυχοκινητικής με τη φυσική αγωγή.

Ο Σταύρου (1991: 412) χρησιμοποιεί τον όρο ψυχοκινητικότητα (όπως και το *Βιβλίο Νηπιαγωγού* το 1994) και συμφωνεί ότι είναι «μια πολυδιάστατη έννοια», μια και συναρπάζεται από τέσσερις λειτουργικούς μηχανισμούς:

1. την ωρίμαση,
2. το συνδυασμό και το συντονισμό των κινητικών και των ψυχικών λειτουργιών,
3. τον αποτελεσματικό συντονισμό ανάμεσα στην κίνηση και τους παράγοντες που την καθορίζουν (για παράδειγμα, η θέληση του παιδιού, οι ανάγκες και η συναισθηματικότητα),
4. την αφομοίωση και την ενσωμάτωση των επιδράσεων της αγωγής γενικά (1991: 412).

Εισάγει έναν καινούριο όρο, «την ψυχοκινητική οργάνωση», την οποία ταυτίζει τελικά με την «ψυχοκινητικότητα». Η ψυχοκινητική οργάνωση στηρίζεται στον συντονισμό πέντε λειτουργιών: την κινητική εκτέλεση, το σωματικό σχήμα, το χώρο, το χρόνο και τη συναισθηματική σχέση/κοινωνικοποίηση (1991:412-417).

Όστόσο, υποστηρίζει ο συγγραφέας, η αγωγή της ψυχοκινητικότητας επικεντρώνεται στη βελτίωση και ενίσχυση της λειτουργικότητας των νοητικά καθυστερημένων παιδιών (Σταύρου, 1991: 391) και εντάσσεται στο χώρο της ειδικής εκπαίδευσης, παρόλο που την έχει υιοθετήσει η ίδια η πολιτεία στη γενική εκπαίδευση.

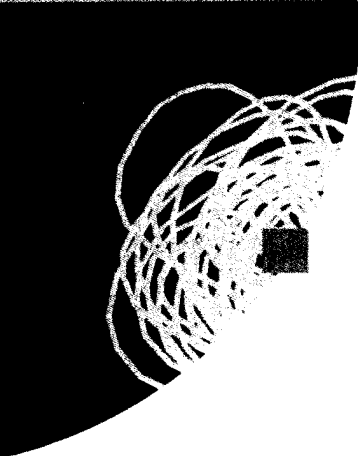
Με τον ορισμό που δίνει το *Βιβλίο Νηπιαγωγού* το 1994 στην ψυχοκινητικότητα συμφωνεί και η Κούγιαλη⁸ στο βιβλίο της το 1997. Υποστηρίζει, επιπλέον, πως η ψυχοκινητικότητα «έχει σκοπό να οργανώσει τη συνολική εμπειρία του παιδιού και να το βοηθήσει να ανακαλύψει τον εαυτό του και τον κόσμο που το περιβάλλει» (Κούγιαλη, 1997: 13), ενώ προσθέτει μία σημαντική παρατήρηση, ότι όλες οι ενότητες του ψυχοκινητικού τομέα «εμπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται» (1997: 14).

Οι ενότητες της ψυχοκινητικότητας τις οποίες αναφέρει η Κούγιαλη είναι ακριβώς οι ίδιες με αυτές στο *Βιβλίο Νηπιαγωγού*⁹, με μία μικρή διαφοροποίηση ως προς το ότι θίγει επιπλέον την αδρή ή ολική κινητικότητα. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η φυσική αγωγή, η οποία αποτελεί υποενότητα του ψυχοκινητικού τομέα, στοχεύει στην ανάπτυξη των βασικών λειτουργιών, καθώς και στην απόκτηση όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που απαρτίζουν μια υγιή προσωπικότητα (για παράδειγμα, το θάρρος, η αυτοπεποίθηση, η πρωτοβουλία, η υπευθυνότητα, ο αλtruισμός, ο σεβασμός στους κανόνες κ.λπ.) (1997: 22).

Το 1996 εκδίδεται ένα βιβλίο αφιερωμένο μόνο σε ασκήσεις ψυχοκινητικής, χωρίς να υπάρχει κάποια θεωρητική υποστήριξη των εννοιών. Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά η ψυχοκινητική ως η αγωγή η οποία «συμβάλλει αποφασιστικά στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού, γι' αυτό καταλαμβάνει σημαντικότατο μέρος του προγράμματος του νηπιαγωγείου»

⁸ Οι παραπάνω θεωρητικοί, καθώς και το *Βιβλίο Νηπιαγωγού*, ακολουθούν ακριβώς τον ορισμό που έχουν δώσει οι De Meur και Staes (οι οποίοι προέρχονται από το χώρο της επανεκπαίδευσης) στην «psychomotricité», μεταφράζοντάς την ως ψυχοκινητικότητα: «Η ψυχοκινητικότητα θέλει ακριβώς να αναδείξει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην κινητικότητα, στη νόηση και στο συναίσθημα και να ευνοήσει με μία τεχνική τη σφαιρική προσέγγιση του παιδιού» (De Meur και Staes, 1985: 5).

⁹ Αντίστοιχες δραστηριότητες με αυτές του *Βιβλίου Νηπιαγωγού* στον ψυχοκινητικό τομέα μπορούμε να εντοπίσουμε και σε άλλα βιβλία (όπως Νικολάου-Κουρκάκη, 1991), τα οποία όμως δεν αναλύονται στο παρόν άρθρο γιατί δεν έχουν ως βασικό αντικείμενο μέλη της έννοιας της ψυχοκινητικής αλλά την πρακτική εφαρμογή της.

(Τζώρτζη, 1996: 11). Στο βιβλίο εμφανίζονται οι όροι «ψυχοκινητικό πρόγραμμα», «ψυχοκινητικά όργανα» και «ψυχοκινητικό υλικό», ενώ οι ασκήσεις που παρουσιάζονται στοχεύουν στη γνωριμία με τον άλλο και με το αντικείμενο, στη βίωση του γνωστικού σχήματος του σώματος, τον προσανατολισμό στο χώρο και το χρόνο, την αντίληψη του χώρου, του χρόνου και του ρυθμού, την αμφιπλευρικότητα, τη δεξιά-αριστερή κατεύθυνση, την ψυχοκινητική αντίληψη προγραφικών εννοιών, τη νοητική ανάπτυξη, την καλλιέργεια της συνεργασίας, την ανάπτυξη της λεπτής κινητικότητας, την προγραφική διαδικασία, τη γλωσσική καλλιέργεια, την ανάπτυξη ομαδικού πνεύματος, την καλλιέργεια ετοιμότητας και ταχύτητας, την ανάπτυξη φαντασίας και, τέλος, στον συντονισμό ματιού-χεριού και την ισορροπία.

Αναφορικά, όμως, με τους όρους «ψυχοκινητική» και «ψυχοκινητική αγωγή», οι οποίοι τελικά είναι και οι πιο διαδεδομένοι ανάμεσα

στα στους νηπιαγωγούς, υπάρχουν διάφορες και διαφορετικές ερμηνείες, όπως:

Η ψυχοκινητική αναφέρεται στη σχέση του ψυχισμού με τη στάση και την κίνηση (Καμπάς, 2004: 11).

Η ψυχοκινητική είναι γενική θεωρία της κίνησης, η οποία ορίζει τις

μεθοδολογικές αρχές που είναι ικανές να συνθέσουν τη βάση για μια σφαιρική αντίληψη αγωγής (Ζάραγκας, 2006: 13).

Ως ψυχοκινητική ορίζεται η στενή σχέση που υπάρ-

χει ανάμεσα σ' αυτό που αντιλαμβάνεται το άτομο με τη βοήθεια των αισθητηρίων οργάνων και στις εμπειρίες που αυτό κάνει κινούμενο μέσα στο περιβάλλον ή ακόμη την εικόνα των μαθητών μας που είναι απόρροια της αλληλεπίδρασης των ψυχικών δρώντων και των κινητικών τους λειτουργιών (Δράκος, Μπίνιας, 2005: 26).

Ενώ η «ψυχοκινητική αγωγή» ορίζεται ως:

Η αγωγή η οποία ασχολείται με την εναρμονισμένη ανάπτυξη και

εκπαίδευση του ατόμου, μέσα από την αντίληψη και την κίνηση (Δράκος, Μπίνιας, 2005: 26).

...η λειτουργική μονάδα ψυχικών, κινητικών γεγονότων και η στενή σύνδεση της «σωματικής κινητικής» με την «πνευματική ψυχική» (Νάκια, Ψάλλας, 2004: 12).

...μια ολοκληρωμένη μέθοδος κινητικής αγωγής ...διότι προσεγγίζει σφαιρικά το παιδί και στοχεύει στην προαγωγή του πνευματικού, ψυχικού και κινητικού τομέα (Μπουρνέλλη, 2002: 42).

Από τους παραπάνω ορισμούς αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπάρχει μία ενιαία ορολογία στην ελληνική βιβλιογραφία¹⁰, η οποία εκδόθηκε σχεδόν την ίδια χρονική περίοδο, αλλά διαφορετικοί ορισμοί και διατυπώσεις των ίδιων όρων, δίνοντας την εντύπωση ότι η ψυχοκινητική δεν υπάρχει, ενώ πολλοί συγγραφείς επιμένουν σε άλλους όρους, όπως η «ψυχοκινητική ανάπτυξη» και οι «ψυχοκινητικές ικανότητες».

Τον όρο «ψυχοκινητική ανάπτυξη» θίγει στο ομώνυμο βιβλίο του ο Τραυλός για παιδιά ηλικίας δύο μέχρι επτά ετών. Χωρίς να επιχειρείται ορισμός της ψυχοκινητικής ανάπτυξης¹¹ (παρόλο που θίγονται έννοιες όπως η σωματική ανάπτυξη

¹⁰ Τα περισσότερα βιβλία με θέμα την ψυχοκινητική έχουν εκδοθεί στις αρχές του 2000 και μετά, κυρίως από καθηγητές φυσικής αγωγής και όχι από νηπιαγωγούς (όπως συνέβαινε αρχικά).

¹¹ Σύμφωνα με τον Καμπά, «η ψυχοκινητική ανάπτυξη περιλαμβάνει την ωρίμαση των συστημάτων που ρυθμίζουν την αντίληψη και τον έλεγχο της κίνησης και θεωρείται προϋπόθεση για την ανάπτυξη των κινητικών ικανοτήτων και την εκμάθηση των κινητικών δεξιοτήτων» (2004: 122).

και ωρίμαση, η κινητική ανάπτυξη) παρουσιάζονται όλα τα στάδια και τα στοιχεία αυτής της ανάπτυξης, όπως η γνώση του σώματος, τα κινητικά πρότυπα, ο οπτικοκινησιαστικός συντονισμός, ο έλεγχος της κίνησης με τα χέρια, η επεξεργασία πληροφοριών και η ανατροφοδότηση και η κινητική μάθηση. Στο βιβλίο αυτό συναντάμε αρκετούς νέους όρους, αλλά και τον ορισμό της ψυχοκινητικής ικανότητας, ως τη «δυνατότητα που έχει το άτομο να εκτελεί κινητικές δεξιότητες με μέγιστο βαθμό βεβαιότητας, καταναλώνοντας την ελάχιστη δυνατή ενέργεια σε όσο το δυνατό μικρότερο χρονικό διάστημα» (Τραυλός, 1998: 10).

Με τον παραπάνω ορισμό της «ψυχοκινητικής ικανότητας» συμφωνεί και ο Ζάραγκας (2006: 19), ο οποίος στην επόμενη σελίδα του βιβλίου του ορίζει ξανά την ψυχοκινητική ικανότητα όπως όριζε πριν δώδεκα χρόνια το *Βιβλίο Νηπιαγωγού* την ψυχοκινητικότητα (Ζάραγκας, 2006: 20, ΥΠΕΠΘ, 1994: 21). Στο παρόν βιβλίο συναντάμε έναν άλλο ορισμό της ψυχοκινητικότητας, η οποία καθορίζει το βαθμό πρόσβασης του ατόμου στα ενεργειακά του αποθέματα και ταυτόχρονα αναδεικνύει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην κινητικότητα, τη νόηση και το συναίσθημα (Ζάραγκας, 2006: 21). Η σχέση της ψυ-

χοκινητικής ικανότητας με την ψυχοκινητικότητα, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, είναι ότι η τελευταία αποτελείται από πολλές ψυχοκινητικές ικανότητες «οι οποίες εμπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά πιο πάνω η Κούγιαλη για τις ενότητες του ψυχοκινητικού τομέα.

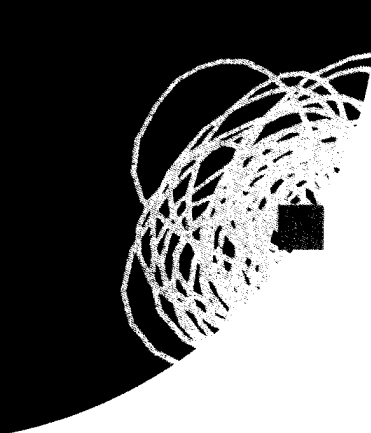
ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΗ

Η/ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Από τη μέχρι τώρα σύντομη παράθεση της βιβλιογραφίας, που αφορά την ψυχοκινητική, προκύπτει ότι έχει επιχειρηθεί, ιδιαίτερα μετά το 2000, να αποσαφηνιστούν οι όροι, οι έννοιες, η θεωρία και η πρακτική της ψυχοκινητικής. Από αυτήν την άποψη είναι ακόμα πιο δύσκολο να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους το ΔΕΠΠΣ εισήγαγε τη φυσική αγωγή. Τελικά, τι θα μπορούσε να μας βοηθήσει ώστε να καταλάβουμε καλύτερα αν θα πρέπει στο νηπιαγωγείο να υπάρχει η σωματική αγωγή, όπως την όριζε το Βασιλικό Διάταγμα το 1962 (Β.Δ. 494/1962:946), η ψυχοκινητική (Π.Δ. 486/1989), η φυσική αγωγή (ΦΕΚ 304/2003) ή κάτι άλλο; Πρόκειται για τα ίδια γνωστικά αντικείμενα (μαθήματα, τομείς, κατευθύνσεις, προγράμματα) ή διαφοροποιούνται σημαντικά ώστε να δικαιολογείται αυτή η αλλαγή στα προγράμματα του νηπιαγωγείου;

Μία απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα μας δίνουν οι Νάκια και Ψάλλας, αναφέροντας πως το μάθημα της φυσικής αγωγής (η αναφορά τους βέβαια αφορά το δημοτικό σχολείο) δεν στηρίζεται στην ψυχοκινητική ιδέα, παρόλο που περιέχονται ψυχοκινητικά στοιχεία σε αυτό. Χωρίς να είναι δύο μαθήματα απομακρυσμένα, διαφοροποιούνται ως προς τους στόχους τους. Η φυσική αγωγή επικεντρώνεται στον κόσμο του αθλητισμού και προετοιμάζει τα παιδιά να οδηγηθούν σε αυτόν, ενώ η ψυχοκινητική αγωγή ενδιαφέρεται για τον κόσμο του παιδιού, στρέφοντας την προσοχή της μάθησης στο ψυχικό μέρος των κινητικών ενεργειών (Νάκια, Ψάλλας, 2004:15).

Από τη μία πλευρά, η φυσική αγωγή επικεντρώνεται στην αποτελεσματική και ποιοτική κίνηση της σωματικής δραστηριότητας και όχι στην ελεύθερη σωματική έκφραση. Από την άλλη, η ψυχοκινητική αγωγή ενδιαφέρεται για τη συνειδητοποίηση του εαυτού και είναι προσανατολισμένη στο βίωμα, την εμπειρία και όχι την εξάσκηση. Και τα δύο μαθήματα έχουν ως «βασικό εργαλείο» για την αγωγή του παιδιού την κίνηση, η οποία θεωρείται ως «μέσο» στην ψυχοκινητική αγωγή και ως «σκοπός» στη φυσική αγωγή για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του

ατόμου. Και τα δύο συμφωνούν, όμως, ότι δεν πρέπει να θεωρούμε την κίνηση μόνο ως μία βιολογική διαδικασία αλλά ότι συνδέεται με τη συνολική δράση του παιδιού και την ύπαρξή του.

Συνεπώς, η φυσική και η ψυχοκινητική αγωγή είναι δύο συμπληρωματικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις του σώματος και του ατόμου, ενώ αυτό που τις διαφοροποιεί είναι ο ίδιος ο σκοπός τους. Αν θέλουμε, λοιπόν, να «αποφασίσουμε» για το τι είδους αγωγή και εκπαίδευση πρέπει να εφαρμόζεται στην προσχολική ηλικία, θα πρέπει τόσο η πολιτεία όσο και οι εκπαιδευτικοί να αποσαφηνίσουν το στόχο της αγωγής και εκπαίδευσης των παιδιών μέσω της κίνησης, αλλά και να συνειδητοποιήσουν τη σημαντικότητα των σωματικών, κινητικών, αισθητηριακών εμπειριών για την εξέλιξη του ατόμου.

Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να διαφοροποιήσουμε το ρόλο της ψυχοκινητικής αγωγής στην εκπαίδευση από την επανεκπαίδευση (θεραπευτική παρέμβαση) των παιδιών. Στην εκπαίδευση λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη και αξιοποιούμε τις δυνατότητες και όχι τις αδυναμίες των μαθητών, τις ικανότητες, τις δεξιότητές τους, αυτό που οι ίδιοι «μπορούν» (Δράκος, Μπίνιας, 2005: 24). Ένα τέτοιο είδος αγω-

γής και εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι επικεντρωμένο στο υποκείμενο και όχι τη γνώση, στο «είναι» και όχι στο «έχω», στο παιδί που κινείται και όχι την κίνηση και στο «τι ξέρω να κάνω» (Ρήγα, 2001: 16), γιατί σε κάθε κινητική δραστηριότητα συμμετέχει ολόκληρο το άτομο

και η κινητική δραστηριότητα δεν πρέπει να αξιολογείται (να βαθμολογείται) σε αυτήν την ηλικία. Εξάλλου, η κίνηση στην προσχολική αγωγή και εκπαίδευση ούτε διδάσκεται, ούτε μαθαίνεται, απλά ανακαλύπτεται από τα ίδια τα παιδιά και κάθε παιδί εξερευνεί, εμπλουτίζει και επεκτείνει τις δικές του κινητικές δυνατότητες χωρίς να μιμείται ένα κινητικό «μοντέλο».

Υιοθετώντας μια ανοιχτή στάση απέναντι στην ποιοτική φυσική ανάπτυξη, την (αυτόνομη, πολυεπίπεδη και συμμετοχική) δράση και μάθηση, το βίωμα, τις εμπειρίες και την έκφραση του παιδιού, θα μπορέσουμε να καλύψουμε αρχικά τις ανάγκες των παιδιών αυτής της ηλικίας, όπως και να τα υποστηρίξουμε για τη μελλοντική τους εξέλιξη. Αυτή η στάση υπαγορεύεται από το μοντέλο της ανθρωποκεντρικής

προσέγγισης που λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο το παιδί-μαθητή αλλά και τον ίδιο τον εκπαιδευτικό και όλους όσοι συνεργάζονται, αλληλεπιδρούν και επικοινωνούν στον ίδιο χώρο.

Η φυσική και η ψυχοκινητική αγωγή είναι δύο συμπληρωματικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις του σώματος και του ατόμου, ενώ αυτό που τις διαφοροποιεί είναι ο ίδιος ο σκοπός τους

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

De Meur, A., Staes, L. (1985), *Psychomotricité. Education et rééducation*, Paris, Belin.

Riga, V. (2004), «Motor education in preschool institutions. The case of Greece», στα *πρακτικά του 3rd International Symposium A CHILD IN MOTION*, University of Ljubljana και University of Primorska, Kranjska gora (Slovenia).

Βασιλικό Διάταγμα 494/1962.

Βρεπτός, Γ., Καψάλης, Α. (1997), *Αναλυτικό πρόγραμμα*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π., Μπασαγιάννη, Ε. (2006), *Οδηγός Νηπιαγωγού. Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί. Δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Δράκος, Γ., Μπίνιας, Ν. (2005), *Ψυχοκινητική αγωγή*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (13-03-2003), *Υπουργική Απόφαση 21072Β/Γ2*, τεύχος δεύτερο, αρ.

φύλλου 304, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (18-10-2001), Υπουργική Απόφαση Γ2/5051α, τεύχος δεύτερο, αρ. φύλλου 1366, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (18-10-2001), Υπουργική Απόφαση Γ2/5051δ, τεύχος δεύτερο, αρ. φύλλου 1375, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (18-10-2001), Υπουργική Απόφαση Γ2/5051ε, τεύχος δεύτερο, αρ. φύλλου 1376, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (28-2-2003), Υπουργική Απόφαση 210/2003, τεύχος δεύτερο, αρ. φύλλου 303, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (30-9-1985), Νόμος 1566, τεύχος πρώτο, αρ. φύλλου 167, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (31-5-1980), Προεδρικό Διάταγμα 476, τεύχος πρώτο, αρ. φύλλου 132, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Zimmer, P. (2007), *Εγχειρίδιο ψυ-*

χοκινητικής. Θεωρία και πράξη της ψυχοκινητικής παρέμβασης, εκδόσεις Αθλότυπο, Αθήνα.

Ζαμπελάκη, Τ. (2004), *Η συμβολή του παιχνιδιού στον ψυχοκινητικό τομέα αγωγής παιδιών προσχολικής ηλικίας*, Μεταπτυχιακή διατριβή, ΕΑΠ, Πάτρα.

Ζάραγκας, Χ. (2006), *Ψυχοκινητική αγωγή. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση σε παιδιά προσχολικής ηλικίας*, εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα.

Καμπάς, Α. (2004), *Εισαγωγή στην κινητική ανάπτυξη*, εκδόσεις Αθλότυπο, Αθήνα.

Κούγιαλη, Γ. (1997), *Ψυχοκινητικές δραστηριότητες για νήπια και προνήπια*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Κόφφας, Α. (1989), *Δραστηριότητες αισθητικής αγωγή στο νηπιαγωγείο*, Αθήνα.

Μπουρνέλλη, Ν. (2002), *Κινητική δημιουργικότητα*, Αθήνα.

Νάκια, Λ., Ψάλλας, Α. (2004), *Ψυχοκινητική αγωγή. Ψυχοκινητικά παιχνίδια*, εκδόσεις Αθλότυπο, Αθήνα.

Νικολάου-Κουρκάκη, Ε. (1991), *Ημερήσιες προγραμματισμένες δραστηριότητες για το νηπιαγωγείο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.

Ντολιοπούλου, Ε. (2003), *Σύγχρονα προγράμματα για παιδιά προσχολικής ηλικίας*, εκδόσεις Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα.

Ρήγα, Β. (2001), *Η σωματική έκφραση στο νηπιαγωγείο και το δημοτικό σχολείο*, Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα.

Σταύρου, Λ. (1991), *Ψυχοπαιδαγωγική αποκλινόντων*, τόμος 1, εκδόσεις Άνθρωπος, Αθήνα.

Τζώρτζη, Α. (1996), *Ασκήσεις ψυχοκινητικής με όργανα*, εκδόσεις Σπουδή, Αθήνα.

Τραυλός, Α. (1998), *Ψυχοκινητική ανάπτυξη παιδιών ηλικίας 2-7 χρόνων*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ (12-9-1989), *Αναλυτικό και ημερήσιο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου*. Προεδρικό Διάταγμα 486/1989, ΦΕΚ 208, τεύχος πρώτο, ΟΕΔΒ, Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (1994), *Βιβλίο δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο. Βιβλίο νηπιαγωγού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) για το Νηπιαγωγείο και Προγράμματα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων*, Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο/Τμήμα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1997), *Η φυσική αγωγή στο δημοτικό σχολείο. Βιβλίο για τον διδάσκοντα*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.